

Meneer, waarom moeten we dit lezen? **Over *De keisnijder van Fichtenwald* van Louis Ferron**

Jan Konst

Het licht dat door de ramen naar binnen valt wordt gefilterd door een hoge boom die naast het hoofdgebouw van de Freie Universität staat. In een rommelig onderwijszaaltje met meubilair dat zijn beste tijd gehad heeft zit ik samen met tien studenten gebogen over *De keisnijder van Fichtenwald*. Het is pas midden mei maar al erg warm. Wanneer de thermometer in Berlijn boven de dertig graden komt, maakt zich dat in ons gebouw meteen bemerkbaar. Ook bij de laatste renovering is het niet gelukt de metalen gevel voldoende te isoleren, zodat we met een klam voorhoofd en vochtige handpalmen de beide hoofdfiguren in de roman bespreken. Wat te denken van dokter Jankowsky. Kun je hem zien als 'een goed mens, een nauwgezet werker, wiens hart uitgaat naar zijn patiënten'? Hij is de geneesheer-directeur van het in de titel genoemde Fichtenwald, dat wordt voorgesteld als een idyllisch gelegen sanatorium. Psychisch kwetsbare mensen zouden er midden tijdens de Tweede Wereldoorlog een veilig heenkomen gevonden hebben. En dan de naaste medewerker van Jankowsky, ene Friedolien, die zich door de bewoners van Fichtenwald bij voorkeur als 'ss-man Friedolien' laat aanspreken. Is hij zo onschuldig als zijn naam suggereert? Denk je in Nederland bij Pipo en Bassie automatisch aan clowns, in Duitsland is dat zo met *Fridolin*, een naam die zo goedhartig klinkt dat kinderdagverblijven zo genoemd worden.

Van alle goede geesten verlaten

We zijn inmiddels in de vierde week beland van een collegereeks die gewijd is aan Louis Ferron en zijn historische romans over het Duitse fascisme en de nationaalsocialistische dictatuur in de jaren tussen 1933 en 1945. Aanvankelijk hadden de voor het merendeel Duitstalige studenten problemen met de gebeeldhouwde taal en de complexe volzinnen van de Nederlandse auteur. Maar nu ze ook het laatste deel van de zogenaamde Teutoonse Trilogie van begin tot einde hebben doorgewerkt, ontwikkelen ze langzaam maar zeker een gevoel voor Ferrons stijl. Die herinnert ze zelfs aan Thomas Mann en doet in hun ogen bijna Duits aan. Ik denk dat mijn studenten precies begrijpen wat Ferron bedoelde toen hij zichzelf eens als 'een schrijver in ballingschap' betitelde, iemand die zogezegd 'per ongeluk in het Nederlands schrijft'. We hebben tijdens de eerste weken heel wat gelachen over de potsierlijke, vaak karikaturaal aangezette situaties die in *De keisnijder van Fichtenwald* opgeroepen worden. Als Friedolien de vroegere operazangeres Irmgard, een struise dame met een indrukwekkend décolleté, op de piano begeleidt, wordt je als lezer getraakteerd op een kitschtafereel waar de valse sentimenten van afdruipt. En niet veel later biedt Ferron ware slapstick wanneer dezelfde Irmgard tijdens een feestje voor nazibonzen plotseling haar gevoelens voor de eveneens aanwezige Heinrich Himmler publiekelijk openbaart. Voor het oog van tientallen geschokte gasten ontkleedt zij zich om haar liefde ter plekke te vieren met de man van haar hart, die in de historische werkelijkheid een van de belangrijkste architecten van de nationaalsocialistische gewelddictatuur was. Irmgard lijkt van alle goede geesten verlaten en de wijze waarop zij zich gedraagt heeft onmiskenbaar carnavalleske trekjes.

We hebben dus gelachen, zeker, maar van een bevrijdende, van een werkelijk onbekommerde lach was nimmer sprake. Altijd weer was er dat akelige bijmaakje, het zeurende gevoel dat je in *De keisnijder van Fichtenwald* op het verkeerde been gezet wordt.

Ferron neemt je mee naar de schouwplaatsen van het Derde Rijk en hij laat je kennismaken met personen die model staan voor de mensen die eens het geweldsregime van Adolf Hitler gedragen hebben. Tussen neus en lippen laat Friedolien ergens vallen dat hij als SS'er tot de zogenaamde *Totenkopfverbände* behoort. In de tragedie van de Holocaust speelden die een treurige hoofdrol, want de leden van deze eenheden waren verantwoordelijk voor de bewaking van de concentratiekampen. Maar waarom gedraagt Friedolien zich dan zo anders dan je zou verwachten op grond van alles wat je over de donkerste bladzijden van de Duitse geschiedenis denkt te weten? Hij doet zich voor als een buitenstaander en werkt zich steeds weer in de nesten. Maar als een tweede Tijn Uilenspiegel vindt hij steeds weer een uitweg. Dokter Jankowsky is net zo'n verraderlijke figuur. Aan de ene kant wordt hij gekarakteriseerd als iemand voor wie geen moeite te veel is om het lijden van zijn patiënten te verzachten. Maar aan de andere kant blijkt hij óók verantwoordelijk te zijn voor dodelijk verlopende medische experimenten in Fichtenwald. Zo roept Ferron in *De keisnijder van Fichtenwald* een wereld vol dubbele bodems op, een wereld die er bij nadere beschouwing wel eens heel anders zou kunnen uitzien dan je aanvankelijk geneigd bent te denken.

Met de woorden van Sigmund Rascher

Op de warme dinsdagmiddag in de *Rostlaube*, het 'roestprieel' zoals ons metalen universiteitsgebouw genoemd wordt, probeer ik de studenten te waarschuwen voor de valkuilen in *De keisnijder van Fichtenwald*. Zeker, er worden allerlei middelen ingezet die op de lach speculeren, maar het is belangrijk dat je ook áchter al die vrolijke woorden kijkt. Dat illustreert een brief die dokter Jankowsky aan de zojuist al opgevoerde *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler stuurt. Die brief had mijn aandacht getrokken toen ik bij de voorbereiding van mijn Ferron-college op zoek ging naar de mogelijke bronnen van Ferron. Het contact tussen Jankowsky en Himmler blijkt persoonlijk want de arts opent zijn schrijven met enkele opmerkingen over de geboorte van zijn tweede zoon. Dan komt hij snel ter zake en vraagt de nazileider hem medische proeven toe te staan op de bewoners van Fichtenwald. Hij duidt ze aan met een formulering waardoor ze schijnbaar ontmenselijkt worden:

Daarom zou ik je willen voorstellen het onder mijn beheer vallende materiaal te mogen aanwenden. De proeven zullen worden verricht in de hiervoor reeds aangepaste laboratoria en zullen de zwaarste, soms zelfs te zware eisen stellen aan het te gebruiken materiaal. Zij vinden echter onder mijn persoonlijke leiding plaats, zodat wetenschappelijk rendement zonder meer gewaarborgd is. Deze proeven zijn van volstrekt belang voor het onderzoek ten behoeve van vluchten op grote hoogte en kunnen niet, zoals tot dusverre het geval was, op apen worden uitgevoerd, aangezien de aap volkomen andere proefcondities oplevert.

Met deze woorden is het Derde Rijk waarlijk niet ver weg. Ze gaan letterlijk terug op de beruchte briefwisseling van Sigmund Rascher en Heinrich Himmler. Rascher was kamparts in het KZ Dachau bij München. Net als Josef Mengele bracht hij de medische stand in diskrediet op een wijze die we ons vandaag de dag nauwelijks kunnen voorstellen. De correspondentie van Rascher en Himmler speelde een belangrijke rol tijdens het Neurenberger Artsenproces in 1946, toen de wereld de arts ter verantwoording riep die experimenten op gevangenen in concentratiekampen hadden doorgevoerd. Ook Rascher opent zijn brief aan Himmler met enkele inleidende opmerkingen over zijn gezinsleven. Maar meteen daarop legt hij de kwestie op tafel waar het hem eigenlijk om te doen is: de vacuümproeven waaraan hij Dachau-gevangenen ten behoeve van de Luftwaffe wil onderwerpen. Wanneer je de brontekst van

Ferron kent, wordt op onheilspellende wijze duidelijk wat Jankowsky bedoelt wanneer hij eufemistisch over 'te zware eisen' spreekt:

Daarom stel ik de zwaarwegende vraag of twee of drie beroepscriminelen voor deze experimenten ter beschikking gesteld zouden kunnen worden. De experimenten, waarbij de proefpersonen vanzelfsprekend om het leven kunnen komen, zullen onder mijn persoonlijke toezicht plaatsvinden. Ze zijn van het grootste belang voor het onderzoek naar het vliegen op grote hoogte en kunnen niet, zoals tot dusverre geprobeerd, op apen doorgevoerd worden, omdat de aap volkomen andere experimentele condities te bieden heeft.

Het lijkt geen enkele twijfel: Ferrons Jankowsky spreekt hier met de woorden van Sigmund Rascher, een man die zich in de historische werkelijkheid aan afschuwelijke misdaden tegen de menselijkheid schuldig maakte. En niet alleen hier bedient Jankowsky zich van formuleringen uit de aangehaalde briefwisseling. Hij doet dat op meer plaatsen in de roman, zodat direct achter de fictionele werkelijkheid steeds sterker de realiteit van de nationaalsocialistische dictatuur opdoemt. Het maakt *De keisnijder van Fichtenwald* tot een sleutelroman, een roman waarin gerefereerd wordt aan bestaande figuren en historische gebeurtenissen. Sigmund Rascher heeft zich verkleed als dokter Jankowsky en het concentratiekamp Dachau gaat verborgen achter Fichtenwald, een naam die je overigens aan Buchenwald bij Weimar doet denken.

Alsof de een zich de ander inbeeldt

Toen ik dit alles in ons benauwde collegezaaltje uitlegde, viel er een diepe stilte. Ik zag de studenten op hun stoelen heen en weer schuifelen, omdat de roman waarop ze met een voorzichtige lach geantwoord hadden ineens niet meer leuk was. Na enige tijd nam een studente het woord en ik keek in ogen waaruit een zekere radeloosheid straalde: 'Meneer, waarom moeten we dit lezen?' Het was alsof zij zich gekwetst voelde. Ferrons *Keisnijder van Fichtenwald* had iets met haar gedaan wat ze niet wilde. Ik had het al warm, maar kreeg het nog warmer door deze vraag, want ik wist niet meteen hoe erop te antwoorden. Maar de studente sloeg de spijker op zijn kop. Achter haar woorden liggen vragen die de kern raken van de roman die samen met *Gekkenstomer* en *Het stierenoffer* een drieluik vormt over de nationaalsocialistische beweging en het Hitler-regime. Waarom wordt een concentratiekamp een sanatorium, wat heeft Ferron ertoe gebracht KZ-gevangenen als patiënten voor te stellen en hoe valt het te verklaren dat dokter Jankowsky, die dus gemodelleerd is naar een van de beruchtste oorlogsmisdadigers uit nazi-Duitsland, als een 'goed mens' voor het voetlicht treedt?

Dat je deze vragen op verschillende manieren kunt beantwoorden is mij inmiddels duidelijk geworden. Ik vrees dat ik dat nog niet wist toen ik met de vraag van de studente geconfronteerd werd, zodat ik destijds waarschijnlijk een algemeen verhaal over de potentieel subversieve werking van literatuur gehouden zal hebben. Nu weet ik dat je er in de eerste plaats op kunt wijzen dat de transformatie van Dachau tot Fichtenwald teruggaat op de specifieke voorstelling van zaken bij de beide ik-vertellers van de roman. De SS-man Friedolien en de geneesheer-directeur Jankowsky maken ons als lezers met hun subjectieve verslag van de gebeurtenissen tot ooggetuigen. Het lijkt me essentieel dat je je realiseert dat het bij dit tweetal om daderfiguren gaat. Het zou wel eens in het directe belang van de *Totenkopf*-soldaat en de gewetenloze kamparts kunnen zijn dat hetgeen zich werkelijk in hun zogenaamde sanatorium voordoet achter een rookgordijn verdwijnt. Een medische instelling met psychisch aangeslagen en hulpbehoevende patiënten, dat klinkt niet alleen veel positiever

dan een concentratiekamp met politieke gevangenen, het verdoezelt bovendien waar Friedolien en Jankowsky *eigenlijk* mee bezig zijn: het gevangenhouden en maltraiteren van onschuldige mensen.

Er is tegen deze achtergrond een tweede redenering mogelijk. Daarbij is het belangrijk erop te wijzen dat de twee protagonisten aan het einde van de roman lijken te versmelten. Het is alsof de een zich de ander inbeeldt. Jankowsky identificeert zich zodoende steeds sterker met de bochelaar Friedolien, zodat hij op zeker moment zelfs diens bult denkt te voelen: 'Hoe krijg ik jou, Friedolien, van mijn rug af, jij teek die zich volgezogen heeft aan mijn kwade dromen. Waar houd ik op en waar begin jij? Ik kan het soms niet nalaten over mijn rechterschouder te grijpen om te voelen of er al iets groeit.' Gesteld dat Friedolien inderdaad als het *alter ego* van Jankowsky kan worden opgevat, dan voert de nazi-arts via de ingebeelde persoon van Friedolien een zelfgesprek. Daarbij lijkt het hem er vooral om te doen zijn eigen misdaden te bagatelliseren. Hij is niet langer een folteraar die aan hem uitgeleverde gevangenen aan experimenten onderwerpt, maar een – zoals Friedolien hem inprent – 'nauwgezet werker, wiens hart uitgaat naar zijn patiënten'. Het verkleurde beeld van de kampwerkelijkheid dient in dit geval niet in de eerste plaats de misleiding van de lezers, maar vooral ook de gemoedsrust van de misschien wel daadwerkelijk door gewetensnood gekwelde kamparts. In dit licht blijkt de naam van Friedolien opnieuw betekenisvol. 'Fridolin' is een verkleinvorm van *Friedrich*, zodat een etymologisch verband met het begrip *Frieden*, vrede wordt opgeroepen. Het is alsof Friedolien, Jankowsky's tweede ik, diens gemoedsrust, zijn *inneren Frieden*, moet sterken.

De derde verklaring voor de vertekening van de historische realiteit vind ik het prikkelendst. In de literatuur over de misdaden van het nationaalsocialisme is het daderperspectief waarvoor Ferron koos ongebruikelijk. Meestal worden de gebeurtenissen in kamp- en Holocaustromans door de ogen van slachtoffers gezien. Ferron heeft met Jankowsky voor een dader gekozen, en niet zomaar een, maar een dader die met een historische persoonlijkheid in verband gebracht kan worden. Dat de werkelijkheid waarnaar verwezen wordt een gruwelijke is, staat dus buiten kijf. En toch heeft het lang geduurd voordat wij dat als lezers, voordat mijn studenten en ik dat in ons warme collegezaal onderkenden. We hebben – zij het met enige terughoudendheid – gelachen om het dwaze relaas van Friedolien en Jankowsky. We waren aanvankelijk niet in staat om door hun woorden heen te prikken en lieten ons in slaap sussen. Is het dat wat Ferron ons wilde laten zien, hoe makkelijk je je door de retorica van daderfiguren laat misleiden? Hoezeer je op je hoede moet zijn wanneer oud-nazi's over de tijd van het Derde Rijk vertellen? Het is een gedachte die ik niet uit mijn hoofd krijg. In 1976, toen *De keisnijder van Fichtenwald* verscheen, leefden er nog heel wat mensen die Hitlers geweldsregime actief ondersteund hadden. Sigmund Rascher, die in april 1945 op bevel van Himmler geëxecuteerd werd, zou in dat jaar 67 jaar oud geworden zijn. Zijn stem viel niet meer te beluisteren, maar er waren destijds nog honderden artsen en verpleegkundigen in leven die ooit bij de proefnemingen in de nazi-kampen betrokken waren. Hebben zij zich net als Ferrons protagonisten van versluieringstechnieken bediend om hun eigen aandeel te verdoezelen?

De enige uitweg

Ik zie nog regelmatig het vertwijfelde gezicht van de studente voor me op die lentemiddag met zijn hoogzomerse temperaturen. Niet lang daarvoor was de bevrijding van Dachau op 29 april 1945 voor de vijfenzestigste keer herdacht. Ik denk dat de realiteit van het Derde Rijk voor haar te dichtbij kwam. Ook Ferron heeft dat gevoel gekend en in interviews over *De keisnijder van Fichtenwald* beschreven hoe belastend dat kan zijn: 'Het kostte me echt erg veel moeite om de roman af te maken. Ja, hoe moet ik dat uitleggen ... alle literatuur die je er

tijdens het schrijven toch steeds weer bij wilt halen ... je wéét wel precies wat er in die boeken staat, maar je wilt het toch nog even zien, hè ... zodat je je op een gegeven moment gaat afvragen of je überhaupt nog wel over al die gruwelijkheden uit het Derde Rijk moet schrijven. En dan zat ik persoonlijk nog met het probleem om mijn boek zó te schrijven, dat het verhaal niet door de werkelijkheid, door al die beestachtigheden zou worden doodgeslagen. Ik moest haar dus zien te omzeilen, hoewel ik haar als inspiratiebron toch nodig had.' Het zijn overwegingen die laten zien dat in de gedaanteverwisseling van Sigmund Rascher tot dokter Jankowsky voor Ferron misschien ook wel de enige mogelijkheid lag om van de kampwerkelijkheid van Dachau literatuur te maken. Soms is de realiteit zo verschrikkelijk dat in de vertekening ervan de enige uitweg ligt.

Voor wie meer wil lezen

Deze bijdrage is mede gebaseerd op het boek *Alles waan. Louis Ferron en het Derde Rijk* (Amsterdam, De Bezige Bij, 2015) van mijn hand. Het behandelt de vijf zogenaamde Duitslandromans die de eerste fase van het schrijverschap van Louis Ferron markeren. In deze historische romans gaat de auteur op zoek naar de oorsprong van het nationaalsocialistische denken en ontwikkelt hij een eigen 'mythologie' van het Derde Rijk.